

ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ МАНІПУЛЮВАННЯ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Міма Ірина Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Навчально-наукового юридичного інституту
Державного університету економіки і технологій

У статті досліджується феномен правового маніпулювання як деструктивного явища, що проявляється в межах механізму правового регулювання суспільних відносин. Розкривається його природа, сутність, ключові ознаки, основні цілі та завдання, а також засоби, які надають цьому суспільному явищу специфічного правового характеру. Правове маніпулювання розглядається як форма психологічного впливу, у якій поєднуються правові, політичні та психологічні інструменти, спрямовані на викривлення справжнього змісту правових норм без формального порушення закону, але всупереч його духу. Визначається, що правове маніпулювання в механізмі правового регулювання суспільних відносин полягає у використанні правових норм і процедур не для досягнення справедливого правопорядку, а з метою реалізації приватних, політичних чи корпоративних інтересів, що спотворює призначення права як регулятора суспільних відносин. Особливу увагу приділено маніпуляції юридичними цілями та засобами в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Також у порівняльному аспекті аналізується політико-правове маніпулювання, що дає змогу комплексно дослідити взаємодію правових, політичних і психологічних механізмів впливу на суспільну свідомість. Обґрунтовується його значення як методологічного інструменту для вивчення: а) юридичних засобів, прийомів і технік реалізації політичних маніпуляцій; б) впливу політичної кон'юнктури на саме право, включно з процесами правотворення, правозастосування й тлумачення правових норм. Автором акцентується, що практика правового маніпулювання руйнує засади справедливості, законності та принципи правової держави.

Ключові слова: маніпулювання, правове маніпулювання, правові процеси, правові засоби, психологічний вплив, психологічний феномен, правове регулювання, правова політика, правотворчість, реалізація права, правовий інтерес.

Mima Iryna. The nature and essence of manipulation as a legal category

The article examines the phenomenon of legal manipulation as a destructive phenomenon that manifests itself within the framework of the mechanism of legal regulation of social relations. Its nature, essence, key features, main goals and objectives, as well as the means that give this social phenomenon a specific legal character are revealed. Legal manipulation is considered as a form of psychological influence that combines legal, political and psychological tools aimed at distorting the true content of legal norms without formally violating the law, but contrary to its spirit. It is determined that legal manipulation in the mechanism of legal regulation of social relations consists in using legal norms and procedures not to achieve a just legal order, but to realize private, political or corporate interests, which distorts the purpose of law as a regulator of social relations. Special attention is paid to the manipulation of legal goals and means in the mechanism of legal regulation of social relations. Also, in the comparative aspect, political and legal manipulation is analyzed, which allows for a comprehensive study of the interaction of legal, political and psychological mechanisms of influence on public consciousness. Its significance as a methodological tool for studying: a) legal means, methods and techniques for implementing political manipulations; b) the influence of the political situation on the law itself, including the processes of law-making, law enforcement and interpretation of legal norms, is substantiated. The author emphasizes that the practice of legal manipulation destroys the principles of justice, legality and the principles of the rule of law.

Key words: manipulation, legal manipulation, legal processes, legal means, psychological influence, psychological phenomenon, legal regulation, legal policy, law-making, implementation of law, legal interest.

Постановка проблеми. Одним із ключових викликів сучасної правової системи є поширення практик правового маніпулювання, які знижують ефективність правового регулювання та підбивають довіру громадян до інститутів держави. Це явище особливо актуальне в умовах політичної нестабільності, турбулентності та слабкої правової культури. Визначення природи правового маніпулювання в контексті механізму правового регулювання є важливим для усвідомлення загроз, що постають перед суспільством і державою. У сучасному правовому полі дедалі частіше трапляються випадки, коли особа, не порушуючи формально юридичних норм, досягає результатів, що суперечать принципам справедливості, добросовісності та меті законодавства. Такі дії можуть бути зловживанням правом або правовим маніпулюванням. Хоча обидва явища мають спільну рису – використання правових інструментів із неправомірною метою, – вони суттєво відрізняються за своєю природою. Правова система містить низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які можуть спричиняти неправомірну або сумнівну з погляду добросовісності поведінку суб'єктів права. Одним із таких чинників є прогалина в праві, яка, залишаючи певні питання неврегульованими, створює простір для маніпулювання юридичними конструкціями. У межах цієї статті увага буде приділена розкриттю природи та сутності правового маніпулювання в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Актуальність. На сучасному етапі розвитку держав і державності важко уявити ефективне правове регулювання суспільних відносин без широкого арсеналу правових засобів, які використовують не лише для оптимізації внутрішніх суспільних процесів, а й для позиціонування держави на міжнародній арені. Геополітичні реалії роблять дедалі актуальнішими дискусії про правове маніпулювання як правову категорію, про позитивні та негативні риси цього політико-правового явища для держави та суспільства. Очевидним є нерозривний зв'язок між політичними й правовими інструментами, якими публічна влада

реалізує як стратегічні, так і тактичні цілі. Права й юридичні механізми стають основою для політичних рішень, при цьому правові норми, що затверджують владні органи, часто відображають політичні обставини, які сприяють їх ухваленню [1, с. 49–50].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Штучний поділ політичного і правового регулювання є застарілим та відірваним від реалій. Вітчизняна та зарубіжна когорта вчених досліджували, як зробити політику правовою, а сьогодні основна увага зосереджена на підвищенні ефективності використання юридичних засобів для політичного управління. Водночас маніпулювання як суспільне явище стало предметом психологічних, фінансових, економічних, політичних досліджень [2–6], при цьому правові засоби і механізми маніпулятивного впливу на суспільні процеси залишаються поза традиційними межами наукових досліджень та дискусій, що призводить до диспропорцій наукових досліджень природи, видів і форм маніпуляцій, а також применшує потенціал дослідження самого права та його значення в розвитку сучасного суспільства. Крім того, яким би всебічним не був аналіз маніпуляцій у політичній сфері, він все ж таки буде недостатньо повним та об'єктивним поза кореляцією з правовими інструментами маніпулятивного впливу.

Наразі визнано, що політична влада нерозривно пов'язана з юридичними механізмами, які використовують для її завоювання, утримання та реалізації. Для підвищення ефективності державного управління та зміцнення позицій на міжнародній арені важливо постійно вдосконалювати політико-правовий інструментарій. У світі, де лібералізація і демократизація моделей державного розвитку поєднуються з глобалізацією та жорсткою міжнародною конкуренцією, особливо важливим стає вплив на політико-правову свідомість і суспільні процеси.

Маніпулювання, зокрема через правові засоби, стало невід'ємним елементом політико-правового впливу на суспільні відносини. Важливо відзначити, що правові механізми маніпулятивного впливу на суспільні процеси залиша-

ються малодослідженими в наукових дискусіях, що обмежує повне розуміння їхнього потенціалу в контексті сучасного правового регулювання суспільних відносин та державного управління. З огляду на це, **метою статті** є висвітлення основних положень аналізу правового маніпулювання як правової категорії, що дасть змогу комплексно вивчити як правові механізми маніпуляцій, так і вплив політичної кон'юнктури на правотворчі та правореалізаційні процеси. Крім того, це дослідження допоможе більш глибоко зрозуміти, як політика та право взаємодіють для досягнення певних цілей у глобальному державо- та правотворчому просторі. **Методи дослідження.** Дослідження ґрунтоване на діалектичному, формально-догматичному, системному та порівняльно-правовому методах.

Основні результати дослідження. Під правовим маніпулюванням розуміється цілеспрямоване використання норм права та правових механізмів з формальним дотриманням закону, але зі спотворенням його мети, змісту та принципів [7, с. 35–36]. Таке маніпулювання спрямоване не на досягнення правомірного результату, а на легітимацію приватних, політичних або корпоративних інтересів. Упорядкування суспільних відносин здійснюється з використанням механізму правового регулювання суспільних відносин, тобто сукупністю юридичних засобів і способів, за допомогою яких норми права впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин. Основними елементами є: правові норми; правові факти; правовідносини; акти реалізації прав і обов'язків; юридична відповідальність. Механізм правового регулювання забезпечує впорядкування суспільних відносин відповідно до принципів права, як-от законність, справедливість, рівність, верховенство права.

Правове маніпулювання в механізмі правового регулювання суспільних відносин полягає у використанні правових норм і процедур не для досягнення справедливого правопорядку, а з метою реалізації приватних, політичних чи корпоративних інтересів, що спотворює призначення права як регулятора суспільних відносин. Правове маніпулювання харак-

теризується: формальною законністю (дії не порушують букву закону); прихованою вигодою або метою; використанням правових прогалин, колізій або складності права; ухиленням від соціальної відповідальності; суперечність принципам права (порушується справедливість, рівність, правова визначеність тощо); прихованою метою (зазвичай справжня мета не проголошується відкрито); цілеспрямованістю (це не випадкова помилка, а усвідомлене використання правових прогалин чи колізій) [8, с. 185–200].

Звертаючись безпосередньо до змісту правового маніпулювання, зазначимо, що сам термін «маніпуляція» має яскраво виражений психологічний контекст і трактується як один із найдавніших засобів досягнення цілей людської діяльності, як прагнення змінити сприйняття або поведінку інших людей за допомогою прихованої, обманної чи насильницької тактики [9, с. 154–155]. Також під маніпуляцією розуміють: 1) вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого виникнення в іншого суб'єкта намірів, що не збігаються з його актуальними бажаннями; 2) вид психологічного впливу, за допомогою якого майстерність маніпулятора використовують для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, стосунків чи установок, які не збігаються з тими, що є в адресата в цей момент; 3) вид психологічного впливу, спрямованого на неявне спонукання іншого до здійснення певних маніпуляторів дій [10, с. 69–73]. Усі наведені визначення ґрунтуються на властивій для маніпуляції ознаці психологічного впливу; ставлення до маніпулятора як до засобу досягнення власних цілей та отримання власного, одностороннього виграшу; прихований характер впливу та використання психологічних прийомів, що дозволяють грати на слабкостях об'єкта маніпуляції.

Психологічний вплив притаманний будь-якій з форм маніпуляції, яка і є різновидом комунікативної практики та практики взаємодії (communicative and interactional practice), за якої маніпулятор здійснює контроль над іншими

людьми, як правило, проти їх волі і всупереч їх інтересам [11, с. 119–120]. Маніпуляцію можна розглядати через призму зловживання владою (*abuse of power*), за такої маніпуляції вчиняється незаконна дія за якої маніпулятори змушують інших людей вірити в що-небудь або робити те, що насправді вигідно лише маніпулятору й не збігається з інтересами маніпульованого. Проте маніпуляцію, як форму неправомірного впливу (*illegitimate influence*) на поведінку людей, слід відрізнити від правомірного переконання (*legitimate persuasion*). Ключова відмінність між двома означеними формами впливу полягає в тому, що у випадку з правомірним переконанням суб'єкт вільний у виборі своїх переконань та вчинків залежно від того, чи згоден він із запропонованою аргументацією, чи ні. У випадку ж з неправомірним маніпулюванням суб'єктам відводиться лише пасивна роль – вони жертви маніпуляції і не здатні зрозуміти справжніх намірів маніпулятора або усвідомити реальні наслідки переконань або дій, що нав'язуються [12, с. 88–90].

У будь-якому разі маніпулятивні технології нерозривно пов'язані з обігом інформації в суспільстві, спрямованістю та специфікою освітніх процесів [13, с. 309] та багато в чому залежать від соціального середовища чи соціокультурного поля, у межах якого здійснюється вплив на конкретну особистість, соціальну групу чи суспільство загалом. Використання об'єкта інформаційного впливу як засобу для досягнення певних цілей суб'єкта впливу є основним критерієм маніпуляції, який, своєю чергою, визначає інші ознаки аналізованого явища – прихований характер впливу, психологічну обробку адресата інформації, оптимальні обставини способу і часу подання інформації тощо [14, с. 361–362].

Правове маніпулювання – це використання норм права або правових механізмів у спосіб, який формально відповідає закону, але фактично суперечить його духу, меті чи принципам справедливості. Тобто, це спосіб досягнення неправомірної або неетичної мети через юридично допустимі засоби. Правове маніпулювання не завжди передбачає пряме пору-

шення норм. Воно полягає у використанні «букви закону» для досягнення цілей, що суперечать його «духу», тобто загальній меті правового регулювання. Здебільшого такий підхід часто називають «обхід закону».

Правове маніпулювання на законодавчому рівні притаманне механізму правового регулювання майже всіх політичних процесів і технологій – від організації та проведення виборів, застосування виборчих процедур і прийомів, способів ведення передвиборчої агітації та взаємодії з електоратом, до парламентських дебатів, формування коаліцій, політичних союзів та організацій, а також розробки стратегій і тактик у міжнародних відносинах, укладання та виконання міжнародних угод тощо [15, с. 60–61]. Так, під правовим маніпулюванням пропонуємо розуміти спосіб впливу на суспільні відносини правовими засобами, що є прагненням змінити сприйняття чи поведінку людей за допомогою прихованої, обманної чи насильницької тактики чи стратегії.

Аналізуючи маніпулювання як правову категорію, можна визначити такі його ознаки:

1) це форма психологічного впливу на суспільні відносини з використанням правових засобів, технологій та інструментів. Недооцінка психологічних аспектів управлінських процесів, певних когнітивних спотворень, як і дисфункціональних схильностей різних категорій суб'єктів суспільних відносин [16, с. 127–135], не дає змоги ефективно маніпулювати свідомістю та інтересами громадян, окремих соціальних груп та суспільства загалом;

2) об'єкти правового маніпулювання використовують його суб'єктів лише як засіб досягнення власних правових цілей, навіть якщо результат маніпуляційного впливу, за певного збігу обставин, може збігатися зі справжніми інтересами та потребами тих, що маніпулюються [17, с. 25–33];

3) правове маніпулювання має прихований, неявний характер. При цьому об'єкти маніпуляцій не усвідомлюють (або не повністю усвідомлюють) як сам факт маніпуляції, так і напрям, результат, кінцеву мету маніпуляції. Натомість прямий обман чи відверта брехня не визнається

маніпулюванням. Насильницька ж тактика або стратегія, зазначена у визначенні правової маніпуляції та використувана її суб'єктами, також передбачає залишення об'єктів маніпуляції в невіданні щодо справжніх цілей і задумів суб'єктів маніпуляції, навіть якщо зміна настроїв та очікувань у суспільстві, самих способів регулювання відносин у суспільстві спирається на використання таких юридичних засобів, як посилення покарань, поширення заборон, використання інших імперативних методів впливу, що саме і розуміється під насильницькою тактикою і стратегією [18, с. 55–60]. Крім того, насильницька тактика передбачає нав'язування певних шаблонів поведінки, стереотипів, соціальних міфів тощо;

4) правове маніпулювання активно використовує настрої та очікування населення (суб'єктів, що маніпулюються), його потреби та запити для обрання тактики маніпулятивного впливу, його стратегії та тих засобів, які оптимально вписуються в структуру суспільних відносин, що склалася в конкретній сфері взаємовідносин [19, с. 272–273];

5) правове маніпулювання здійснюється переважно органами / структурами чи окремими суб'єктами публічної влади, наділеними адміністративно-розпорядчими, правотворчими, правозастосовними чи іншими владними повноваженнями;

6) правове маніпулювання – це правомірна діяльність, незважаючи на те, що найчастіше поведінку суб'єкта маніпулювання не можна назвати етичною та відповідною моральним критеріям, затвердженням на цей момент у суспільстві [20, с. 53–59].

Маніпулятивні технології націлені, насамперед, на вже сформовані в людині стереотипи мислення, поведінкові настанови, світогляд, систему цінностей, упевдженн тощо. Так, можемо виокремити три основні складники маніпулятивного впливу будь-якого виду – дискурс, когнітивну діяльність та комунікацію в межах певного соціокультурного поля, які й визначають використання маніпуляцій у різних сферах суспільних відносин із застосуванням різних витончених технологій [21, с. 209–210]. Зазначимо, що правове маніпулювання належить до дій,

які спрямовані на обхід або використання недоліків правової системи для досягнення певної мети, часто з метою отримання неправомірної вигоди або уникнення відповідальності. Це може містити використання прогалин у законодавстві, двозначності термінів або маніпулювання юридичними процедурами.

Метою правового маніпулювання є задоволення інтересів суб'єктів публічної влади (суб'єктів маніпулятивного впливу), що полягають у завоюванні, утриманні та реалізації політичної влади завдяки та на шкоду інтересам інших учасників суспільних відносин, що є об'єктами маніпуляцій [22]. Для досягнення означеної мети правове маніпулювання: створює потрібну атмосферу або психологічний клімат у суспільстві; формує чи змінює сприйняття / ставлення в суспільстві до певних суб'єктів, фактів, процесів тощо; забезпечує контроль чи полегшує управління будь-якими процесами; захищає сформовану систему цінностей, ідеологію, перебіг подій, конкретних суб'єктів тощо; встановлює домінування в будь-якій сфері; формує необхідні відносини з об'єктами маніпуляції або отримує від них необхідну інформацію; доносить конкретну інформацію до співрозмовників, забезпечує впровадження у свідомість певної ідеології, концепції тощо.

Правове маніпулювання використовує широкий спектр правових, а також психологічних інструментів: від інформаційного та пропагандистського впливу, політичних заяв, рішень до суто юридичних засобів [23, с. 7–15]. Зокрема, до юридичних засобів правового впливу вважаємо за доцільне зарахувати: 1) нормативно-правові акти, які видаються будь-якими компетентними органами – суб'єктами публічної влади; 2) правореалізаційні акти, серед яких особливе місце посідають акти застосування права (правозастосовна діяльність, реалізована владними суб'єктами, дозволяє врегульовувати, координувати суспільні відносини в потрібному об'єкті маніпуляції руслі без використання особливих інформаційних та матеріальних ресурсів через дію субординаційних процесів, властивих вертикалі влади); 3) акти тлумачення

права, серед яких насамперед слід виділяти акти офіційного, професійного та наукового тлумачення права.

Особливе місце серед юридичних засобів, що широко використовують при здійсненні правових маніпуляцій, належить юридичним стимулам (суб'єктивні права, пільги, заохочення, премії, дозволи, привілеї, імунітети тощо) та обмеженням (юридичні обов'язки, заборони, штрафи, відповідальність тощо) правового регулювання чи навіть правові режими, які сприяють задоволенню інтересів суб'єктів маніпуляцій.

Висновки. Правове маніпулювання ґрунтується на психологічному впливу, у якій інтегруються політичні, правові та психологічні інструменти. Воно здатне трансформувати уявлення про політико-правову реальність, під-

мінюючи об'єктивні суспільні інтереси суб'єктивними інтересами маніпулятора.

Правове маніпулювання – це об'єктивна реальність сучасного правового регулювання, сутність якого полягає у свідомому спотворенні механізмів правового регулювання задля досягнення приватної вигоди. Особливої уваги потребує феномен маніпулювання юридичними цілями та засобами. У таких умовах право втрачає свою ключову функцію забезпечення справедливості та перетворюється на інструмент легітимації вигідного, але часто несправедливого порядку. Це руйнує основоположні принципи права – законність, рівність, справедливість і верховенство права – та становить серйозну загрозу не лише ефективності правозастосування, а й самому існуванню правової держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мазьняк Р. Політичне маніпулювання: теоретико-методологічний аналіз поняття. *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса, 2021. Вип. 5. С. 48–52. URL: http://politicus.od.ua/5_2021/8.pdf (дата звернення: 21.07.2025).
2. Гуменюк О. Є. Психологія впливу : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 304 с. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/7210/1/Oxana2003_Vplyv_2003.pdf (дата звернення: 12.07.2025).
3. Денисюк Ж.З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. Київ, 2021. Том 32 (71). № 2. С. 46–51. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/08> (дата звернення: 12.07.2025).
4. Поліщук І.О., Рум'янцева С.В. Політичне маніпулювання: сутність та проблема його обмеження. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 2. С. 199–206. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5306> (дата звернення: 17.07.2025).
5. Мартиненко І. О. Сучасні медіа-маніпуляції: механізми та інструменти протидії. Вінниця, 2021. 79 с. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/49_2023/25.pdf (дата звернення: 17.07.2025).
6. Березюк С. В., Пронько Л. М., Годя О. О. Основні чинники формування поведінки людини у суспільстві. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. Вінниця. 2023. № 4 (66). С. 94–109. DOI: <https://doi.org/10.37128/2411-4413-2023-4-7> (дата звернення: 27.07.2025).
7. Крикун В. Поняття «маніпулювання»: сутність та контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2022. Том 2 (53). С. 34–45. URL: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.53.258162> (дата звернення: 21.07.2025).
8. Ben-Shahar, Omri, and Ariel Porat. *Personalized Law: Different Rules for Different People*. New York, 2021. 242 p.; online edn, Oxford Academic, 17 June 2021. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197522813.003.0012> (дата звернення: 16.07.2025).
9. Marcin Konieczny. Manipulacja, perswazja i socjotechnika jako formy wywierania wpływu. *Studia Prawnicze. rozprawy i Materiały*. 2023. № 2 (33). P. 153–177. URL: <https://sp.ka.edu.pl/numery/2023-2/studia-prawnicze-rim-2023-2-konieczny.pdf> DOI: 10.48269/2451-0807-sp-2023-2-00 (дата звернення: 18.07.2025).

10. Jerzy Stelmach. *Sztuka manipulacji*. Warszawa : Wolter Kluwer, 2018. 120 p.
11. Konieczny M. Manipulacja przekazem informacji na przykładzie działania polskich organów ścigania. *Roczniki Administracji i Prawa*. 2022. 4 (XXII). P. 117–127. URL: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0016.3371> (дата звернення: 18.07.2025).
12. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування. Київ : «Хай-Тек Прес», 2010. 624 с.
13. Ушкало К. Взаємозв'язок маніпулятивних технологій та зацікавлених груп у сучасному інформаційному суспільстві у контексті теорії А. Бентлі. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Львів, 2023. Вип. 48. с. 307–313. URL: DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.38> (дата звернення: 10.07.2025).
14. Teun A. van Dijk. Discourse and Manipulation. *Discourse and Society*. 2006. 17(3). P. 359–383. URL: <https://doi.org/10.1177/0957926506060250> (дата звернення: 10.07.2025).
15. Paulo N., Bublitz C. Pow(d)er to the People? Voter Manipulation, Legitimacy, and the Relevance of Moral Psychology for Democratic Theory. *Neuroethics*. 2019. Vol. 12(1). P. 55–71. URL: <http://dx.doi.org/10.1007/s12152-016-9266-7> (дата звернення: 10.07.2025).
16. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія. Київ : Міленіум, 2008. 216 с.
17. Jongepier Fleur and Klenk Michael. Online Manipulation: Charting the Field. *The Philosophy of Online Manipulation*, edited by Fleur Jongepier and Michael Klenk. Routledge: New York, 2022. P. 15–49. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/57070/1/9781000603583.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).
18. Sinclair G.F. To Reform the World: International Organizations and the Making of Modern States. Oxford: Oxford University Press, 2017. 368 p.
19. Мазьняк Р. Політичне маніпулювання як предмет досліджень в українській політичній науці. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Львів, 2023. Вип. 48, С. 268–275. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.33> (дата звернення: 10.07.2025).
20. Barnhill Anne. How philosophy might contribute to the practical ethics of online manipulation. *The Philosophy of Online Manipulation*, edited by Fleur Jongepier and Michael Klenk. Routledge: New York, 2022. P. 49–72. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/57070/1/9781000603583.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).
21. Cabrejas-Penuelas A.B. Manipulation as an Ideological Tool in the Political Genre of Parliamentary Discourses. *Pragmatics*. 2017. Vol. 27(2). P. 207–234. URL: <http://dx.doi.org/10.1075/prag.27.2.02cab> (дата звернення: 10.07.2025).
22. Vedansh Singh. Impact of manipulating the law for personal gains. Jagran Lakecity University, Bhopal. *Pleaders*. August 26, 2021. URL: <https://blog.ipleaders.in/impact-manipulating-law-personal-gains/#Introduction> (дата звернення: 16.07.2025).
23. Shlomo Cohen. The Concept and Ethics of Manipulation. Ben-Gurion University of the Negev, Israel. 2025. 251 p. <https://doi.org/10.1017/9781009443432> (дата звернення: 16.07.2025).

Стаття надійшла в редакцію: 23.08.2025

Стаття прийнята: 04.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

